

Azərbaycan ərazisində ibtidai icma quruluşu

Azərbaycan dünyanın ən qədim mədəniyyət ocaqlarından biridir. Ölkəmizin təbii-coğrafi şəraiti hələ qədim dövrlərdən burada insanların məskən salması üçün çox əlverişli idi. Aparılmış məlumatlara əsasən hələ 12 milyon il əvvəl Azərbaycan ərazisində insanabənzər meymunlar yaşamışlar. 1939-cu ildə Qərbi Azərbaycanla Şərqi Gürcüstanın sərhədində Udabno adlanan yerdə insanabənzər meymunun qalıqları tapılmışdır. Həmin dövr geoloji dövrdə üçüncü dövrə uyğun gəlir.

Bəşər cəmiyyətinin ilkin inkişaf dövrü ibtidai icma quruluşu adlanır. İbtidai cəmiyyət başqa dövrlərə nisbətən uzun müddət davam etmişdir. Qədim insanların yaşadığı düşərgələrdən Qarabağ bölgəsindəki Azıx, Tağlar, Zar mağaralarını, Qazaxdakı Daşsalahlı, Damcılı mağaralarını və Şişiquzu, Kəkilli, Şirli düşərgələrini, Naxçıvanda və Talış zonasındakı bir sıra qədim ibtidai məskənləri göstərmək olar.

Tədqiqatlar nəticəsində Azərbaycanda dünyada hələlik məlum olan ən qədim insan mədəniyyəti izlərindən biri öyrənilmişdir. Bu abidə Füzuli şəhəri yaxınlığında Quruçay dərəsinin kənarında tapıldığı üçün bu dövr Quruçay arxeoloji mədəniyyəti adlanır. Quruçay mədəniyyəti üç mərhələyə bölünür. Birinci mərhələ Paleolitə ilk təşəkkül dövrünü, ikinci mərhələ erkən və orta Aşel dövrünü, üçüncü mərhələ isə son Aşel və Mustye dövrünü əhatə edir.

Arxeologiya elmi ibtidai icma quruluşunu şərti olaraq üç dövrə-Daş, Tunç və Dəmir dövrlərinə ayırır. Daş dövrünün Paleolit, Mezolit, Neolit və Eneolit dövrlərinə bölünür.

Daş dövrünün qədim mərhələsi olan Paleolit dövrünün ilk pilləsi olan Alt paleolit dövrü ilk insan tipinin yaranmasından başlayaraq 100 min il əvvələ qədər davam etmişdir. Bu dövrə aid tapıntılar erməni işğalı altında olan Füzuli şəhəri yaxınlığında Quruçay dərəsindəki Azıx mağarasından tapılmışdır. Buradan tapılan alətlər o qədər kobuddur ki, onları adi çay daşlarından ayırmaq çətindir. Daha sonrakı dövrlərə aid tapıntılardan isə kobud əl çapacaqları, ərşin- qaşov, sıyırğac və s. alətlər tapılmışdır. Buradan nəslə kəsilmiş müxtəlif vəhşi heyvanların sümükləri də tapılmışdır. Azıx mağarası qədimliyinə görə dünyada dördüncü yerdədir. Bunu 1962- ci ildə Azərbaycan tarixçisi Məmmədli Hüseyinovun aşkarladığı 350- 450 min il bundan əvvəl yaşamış insanın alt çənə sümüyünün qalığı sübut edir. Alimlər həmin ibtidai insanı “Azıxantrop”, yəni Azıx adamı adlandırmışlar.

İbtidai insanların ilk məşğuliyyəti yığıcılıq və ovçuluq olmuşdur. Onlar yabanı meyvə giləmeyvə, quş yumurtası toplayır, yeməli bitkilərin köklərini, torpaqda olan cücülərin süfrələrini qazıb çıxarırdılar. Yığıcılıqla qadınlar məşğul olurdular. İnsanların ilk əmək alətləri dəyənək, itilənmiş ağac və çapacaqlar olmuşdur. Bunlarla silahlanmış insan qrupları xirda heyvanları, iri heyvanların balalarını, xəstə və sürüdən geri qalan heyvanları ovlayırdılar. Ovçuluqla əsasən kişilər məşğul olurdular. Ən qədim insan sadə işlər görür, əmək alətləri hazırlaya bilirdi. Onların hazırladığı ilk əmək alətləri dəyənək, sivri daş, iti uclu ağac idi. Ən qədim insanlar müasir insanlardan fərqli olaraq xeyli qabağa əyilməklə iki pəncə üzərində yeriyir, danışa bilmir, qırıq-qırıq səslər çıxarırdılar. Ən qədim insandan fərqli olaraq “bacarıqlı insan” iki ayaq üzərində gəzə bilirdi, beyinləri nisbətən inkişaf etmişdi.

İbtidai insanlar kiçik qruplar, dəstələr halında yaşayırdılar. Belə kiçik kollektivlər ibtidai insan sürüsü və ya ulu icma adlanır.

Ulu icma kortəbii şəkildə, təbiət hadisələri qarşısında aciz qalmamaq məcnuriyyətindən yaranmışdır. Belə kollektivlər daimi olmadığı kimi, ibtidai icma quruluşunun ilk pilləsində yaranmış, qəbilə icması yaranana qədər mövcud olmuşdur.

Qədim insanları heyvanlardan ayıran əsas məsələ onların əmək alətləri hazırlaması və oddan istifadə etmələri olmuşdur. Heç bir heyvan ən adi primitiv alət hazırlaya bilmədiyi kimi, oddan da qorxmaqdadırlar. İnsanlar ilk vaxtlar şimşək çaxması, vulkan püskürməsi, üzvi maddələrin öz- özünə yanması zamanı yanan odu götürərək istifadə edirdilər. Odu heç bir zaman sönməyə qoymudular. Oddan isinmək, vəhşi heyvanlardan qorunmaq, yemək hazırlamaq üçün istifadə olunurdu.. Odu sönməməsi üçün böyük tonqallar qalanır və qadınlar daim odun keşiyində dururdular. Azıx mağarasında 700 min il əvvələ aid ocaq izləri tapılmışdır.

Alt paleolitın sonunda əmək alətlərini yeni növü kəsicilər meydana gəlmişdir. Alətlər əsasən çaxmaqdaşı, bazalt və obsidiandan (vulkanik şüşə, dəvəgözü) hazırlanırdı. Bu materiallar əsasən parçalandığı zaman iti-kəsici qəlpələr alındığı üçün dişli, ucu oymalı, qaşov tipli alətlər hazırlanırdı.

Orta Paleolit təxminən 100 min il bundan əvvəl başlanmış, e.ə. 40-cı minilliyə qədər davam etmişdir. Bu dövr Mustye mədəniyyəti (Mustye-Fransada yer adıdır. Bu dövrdə insanların fiziki və zehni inkişafı səviyyəsi artmış, əmək alətləri və əmək vərdisləri təkmilləşdirilmişdi.

Orta Paleolit dövründə yeni insan tipi yaranmışdır. Həmin insanlar neandertal adamı adlanır (Neandertal – Almaniyada yer adıdır. Burada ibtidai insanın kəllə sümüyü tapılmışdır). Onlar əsasən ovçuluqla – Qafqaz maralı, mağara ayısı, boz ayı, tur, dağkeçisi, vəhşi at (gur) və s. ovlamaqla, həmçinin yem toplamaqla (yığıcılıqla) məşğul olmuşlar.

Azərbaycanda bu dövr Azıx mağarasının müəyyən təbəqəsi, Tağlar, Daşsalahlı, Qazma, Zar, Qəbirdərə, Çaxmaqlı, Marallı kimi yaşayış düşərgələri əsasında öyrənilmişdi.

Orta Paleolit dövründə qədim insanların ətraf mühitə münasibətində, dini görüşlərində dəyişikliklər yaranmışdır.

Axirət dünyasına inam ilk dəfə bu dövrdə yaranmışdı. Ovsun, heyvanlara (totemlərə), təbiət qüvvələrinə inamla bağlı dini təsəvvür formaları meydana gəlmişdir.

Orta Paleolit dövründən başlayaraq ulu icma yavaş-yavaş sıradan çıxmış, qəbilə icması yaranmağa başlamışdır.

Paleolitın son mərhələsi olan Üst Paleolit təxminən 40 min il bundan əvvəl başlamış və e.ə. 12-ci minilliyə qədər davam etmişdir. Bu dövr daha çox iqlimin mülayimləşməsi ilə xarakterizə olunur. Qədim daş dövründə bir çox heyvanın nəsli kəsildiyindən bu dövrdə insanlar əsasən ceyran, cüyür, Qafqaz maralı və s. ovlamışlar.

Bu dövrün əmək alətləri içərisində uclu qaçovlar, biz, kəsici, dairəvi, yarım dairəvi və uzun qaşovlar və s. mühüm yer tutur.

Üst paleolit dövründə Azərbaycan ərazisində müasir insan tipinin, yəni ağıllı insanın- “Homo Sapiens”in yaranması başa çatmışdı. İnsan fiziki və əqli inkişafın yüksək mərhələsinə çatmışdır. Əmək fəaliyyətinin artması, şüurun, düşüncənin inkişafı ilə əlaqədar olaraq nitq yaranmışdır.

Bu dövrdəki ən mühüm hadisələrdən biri də qəbilə icmasının yaranmasıdır. Qəbilə icmasının əsasını qan qohumu olan insanların birliyi təşkil edirdi. Buna nəsli qəbilə quruluşu deyilir. Nəsli qəbilə dövründə qadınlar qəbilə həyatında mühüm rol oynadığından, insanlar ana

xətti ilə qohumluq əsasında birləşdiklərindən nəslə qəbilə icması ana xaqanlıqı və ya matriarxat adlanırdı.

Mezolit dövrü. E.ə 12-ci minillikdən Azərbaycan ərazisində qəbilə icmasının inkişafında yeni dövr başlanır. Mezolit və ya Orta Daş dövrü adlanan bu dövr e.ə VII minilliyə qədər davam etmişdir. Mezolit dövründə yaşayış üçün daha əlverişli iqlim şəraiti olmuşdur. Qəbilələr halında birləşmiş insanların həyatında, dünyagörüşündə, ətraf aləmə münasibətlərində xeyli dəyişikliklər baş vermişdir. Yeni emək alətləri yaratmış insanlar əsasən ovçuluq, yığıcılıq və balıqçılıqla məşğul olmuşlar.

Mezolit dövründə ox və kamanın ixtira edilmişdir. Bu silahın köməyi ilə insanlar heyvanları daha uzaq məsafədən ovlaya bilirdilər. Onlar qida ehtiyatını artırmağa nail olmuş və heyvanları əhliləşdirməyə başlamışlar. İlk vaxtlar heyvanların balalarını qida ehtiyatı kimi saxlayırdılar. Belləliklə, ibtidai maldarlığın əsası qoyulurdu. Lakin heyvanları əhliləşdirilməsi çox uzun dövr ərzində olmuşdur. Mezolit dövründə ilk əkinçilik vərdişləri də yaranırdı. Ət ehtiyatının artması insanların ərzağa olan tələbatının qismən ödəyinə görə, toplanmış yabanı bitki toxumlarının da bir hissəsini ehtiyat üçün saxlayırdılar. Bu işə ibtidai əkinçiliyin meydana gəlməsinə şərait yaradırdı. Beləliklə, Mezolit dövründə mənimsəmə təsərrüfatından istehsal təsərrüfatına keçidin əsası qoyulmuşdur. Əvəllər təbiətin hazır nemətlərini toplayıb onlardan istifadə edən indi onları bilavasitə istehsal etməyə başlamışlar. Lakin istehsal təsərrüfatının formalaşması bir qədər gec -Yeni Daş dövründə başa çatmışdır. Azərbaycanda Mezolit dövrü əhalisinin yaşayışı, məşğuliyyəti Qobustan abidələri əsasında öyrənilmişdir. Burada insanlar təxminən e.ə. 12-ci minillikdən Onlar ovçuluq, bəliqçilik və yığıcılıqla məşğul olmuşlar. Qobustandakı mezolit düşərgələrində çaxmaqdaşı və sümükdən hazırlanmış emək alətləri tapılmışdır. Həmin dövrdə insanlar çox kiçik ölçülü (mikrolit*), hündəsi formalı, gözli, üçkünc kəsici və s. alətlər istifadə etmişlər.

Sümükdən biz, ox ucu habelə bəliqçilikdə istifadə olunan alətlər düzəldirdilər. Qazax rayonunda Damcılı mağarasında Mezolit dövrünə aid kiçik ölçülü ox ucları, müxtəlif tipli alətlər, cilalanmış, dişli lövhələr tapılmışdır. Mezolit dövründə ibtidai incəsənət xeyli inkişaf etmişdir. Qobustan qayalarında bu dövr insanların ovsum-totem inanclarını, dini ayinləri, ov səhnələrini əks etdirən rəsmlər həkk olunmuşdur. Burada qadın və müxtəlif heyvan rəsmləri çox məharətlə təsvir edilmişdir. Mezolit dövründə insanlar axirət dünyasına inanmış, dəfn zamanı ölümlərin yanına məişət əşyaları qoymuşlar. Qobustanda mezolit qəbirlərindən birindən belə əşyalar tapılmışdır.

Daş dövrünün növbəti mərhələsi Neolit dövrüdür. Bu dövr eramızdan əvvəl VII minilliyin əvvəllərindən başlamış və VI minilliyə qədər davam etmişdir. Neoliti başqa dövrlərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyət bu dövrdə əkinçilik və maldarlığın əsaslı surətdə təşəkkülü və inkişafı ilə bağlıdır.

Neolit dövründə insanlar saxsı qablar hazırlamış, daş alətləri cilalamağı və deməyi öyrənmiş, toxuculuqla məşğul olmuşlar. Bəşər tarixində bu kimi yeniliklər Neolit inqilabı adlandırılmışdır.

Azərbaycanda neolit dövründə çaxmaqdaşı mədənlərində daş baltalardan istifadə olunmuşdur. Naxçıvan duz mədənlərində tapılan baltalar və Xanlar rayonu yaxınlığındakı çaxmaqdaşı karxanalarında tapılan baltaların müəyyən hissələrini neolit dövrünə aid etmək olar.

Dağlıq Qarabağda Xankəndi şəhərinin şimal hissəsində İ. Hümmel tərəfindən qazılan 119 nömrəli kurqanın 3-cü alt mədəni təbəqəsindən tapılan insan skletinin hissələri və bir ədəd qırımı rəngli kobud qab parçası da neolit dövrünə aid edilir

Hələ keçən əsrin son rübündə Xanlar rayonu ətrafından V. Belk , E. Resler , V. Parisenmayer və başqaları tərəfindən yeni daş dövrünə aid edilən bir neçə daş balta və çəkiclər əldə edilmişdir.

Azərbaycan ərazisində neolit dövrünə aid edilən saxsı məmulatlar olsa da, daş alətlərə nisbətən azlıq təşkil edir. 133 N-li yaşayış düşərgəsindən neolit dövrünə aid olan təbəqəsindən qırmızı-sarımtıl rəngli və nisbətən pis bişirilmiş saxsı qab qırıntıları əldə edilmişdir. Yeni daş dövrünə aid edilən bir çox qırmızı rəngli saxsı qab qırıntıları Kültəpədən də tapılmışdır.

E.ə VI minillikdən başlayaraq Azərbaycanda Neolit dövrü Eneolit dövrü ilə əvəz olundu. Eneolit dövrü e.ə VI-IV minilliklər əhatə etmişdir. Bu dövrdə insanlar ilk dəfə olaraq metalla tanış olmuş və misdən alətlər hazırlamışlar. Lakin Eneolit dövründə metaldan istifadə geniş yayılmamışdı. Təsərrüfatda və məişətdə daş alətlər üstün yer tutmuşdur. Eneolit dövründə əhalinin sayında da artım baş vermişdir.

Azərbaycanda eneolit dövrü abidələri Naxçıvan şəhəri yaxınlığında, Mingəçevirdə, Dağlıq Qarabağın bir neçə rayonunda, Gəncəçay hövzəsində və digər yerlərdə tədqiq edilmişdir. Kültəpə tədqiqatına əsasən demək olar ki, eneolit dövrü yaşayış yerləri əvvəlki dövrlərə nisbətən xeyli təkmilləşmiş-çiy kərpicdən hörülmüşdür. Kültəpədəki binaların bünövrəsinə bəzi hallarda çay daşları düzülüb, divarları möhrə və ya çiy kərpiclə hörülmüşdür. Bunlar dairəvi və ya dördkünc, o qədər də iri olmayan quruluşa malikdir.

Azərbaycanda eneolit dövrünə aid edilən digər yaşayış yeri Mingəçevirdə aşkarlanıb. 1949-1953-cü illərdə Kürün sağ sahilində aparılan qazıntı işləri nəticəsində 4 mədəni təbəqə öyrənilmiş və sonuncu alt təbəqə eneolit dövrünə aid edilmişdir. Digər eneolit dövrünə aid edilən tapıntı isə Gəncəçay hövzəsində 78 N-li emalatxanadır.

Eramızdan əvvəl IV minilliyin ikinci yarısında Tunc dövrü Eneolit dövrünü əvəz etmişdir. Tunc dövrü Azərbaycanda e.ə II minilliyin sonlarına qədər davam etmişdir. İbtidai cəmiyyətin tələbatlarından tunc meydana gəlmişdir. Misdən hazırlanan alətlər davamsız və tez xarab olduğundan misin tərkibinə müxtəlif qarışıqlar qatışdırmaqla tunc əldə olunmuşdur. Bu dövr üç mərhələyə bölünür: erkən, orta və son tunc dövrü.

Erkən Tunc dövrü e.ə IV minilliyin ikinci yarısından III minilliyin sonuna qədər davam etmişdir. Bu dövrə aid ola mədəniyyət abidələri Kür-Araz ovalığında tapıldığından buna Kür-Araz mədəniyyəti dövrü də deyilir.

Azərbaycanın ilk tunc dövrü abidələri elmi ədəbiyyatda Kür-Araz mədəniyyəti adı ilə məşhurdur. Naxçıvanda I Kültəpənin II təbəqəsi, II Kültəpənin alt təbəqəsi, Babadərviş yaşayış yerinin üst təbəqəsi, Mingəçevir abidələri kompleksinin ilk dövrü Kültəpə, Meynətəpə, Uzuntəpə və digər abidələr Kür-Araz mədəniyyətini səciyyələndirən maddi- mədəniyyət qalıqları ilə olduqca zəngindir. Bu mədəniyyətin izlərinə Qobustan abidələri kompleksində də rast gəlmək olar.

Erkən Tunc dövründə birinci böyük ictimai əmək bölgüsü baş vermişdir. Birinci ictimai əmək bölgüsü əkinçiliyin maldarlıqdan ayrılması olmuşdur. Bu dövrdə əkinçilik və maldarlıqla yanaşı sənətkarlıq da xeyli inkişaf etmişdir. Əkinçilikdə toxadan deyil, artıq xışdan istifadə olunmağa başlanmışdır. Əkin sahələri daha geniş suvarılmışdır, süni suvarma yaranmışdır. Bu dövrdə maldarlığın yeni sahəsi olan köçmə (yaylaq) maldarlığı meydana gəlmişdir.

Orta Tunc dövrü e.ə III minilliyin axırı və II minilliyin ortalarına qədər ola dövrü əhatə edir. Bu dövrdə sosial və əmlak bərabərsizliyi artmış, tayfalar arasında əlaqələr genişlənmiş, iri yaşayış məskənləri (məsəl üçün Naxçıvan şəhəri də bu dövrdə salınmışdır.) yaranmışdır.

Orta Tunc dövründə taxılın biçilməsi və döyülməsi xeyli asanlaşmış, üzümçülük və şərabçılıq meydana gəlmiş, sənətkarlıq ayrıca peşə sahəsinə çevrilmişdir. Sənətkarlığın müstəqil sahəyə çevrilməsi ilə əlaqədar olaraq ikinci böyük ictimai əmək bölgüsü baş vermişdi, yəni sənətkarlıq başqa istehsal sahələrindən ayrılmışdır.

Orta tunc dövrünə aid ən yaxşı öyrənilmiş abidələr Naxçıvan ərazisindəki I və II Kültəpələr, Şottəpə, Oğlanqala, Ağdam rayonu ərazisindəki Üzərliktəpə abidəsidir. Bununla belə bu dövrə aid mədəni təbəqələr Füzuli rayonu ərazisindəki Qara-Köpəktəpdə, Günəştəpədə, Xantəpədə, Uzunəpədə, Şomutəpədə, Cənub-Şərqi Azərbaycanda Mişarçay, Cəfərxanlı, Əliköməktəpə, Qobustanda – Böyükdaş abidələrində qeydə alınmışdır.

Son Tunc dövrü e.ə XIV-XII əsrləri əhatə edir. Azərbaycanda Tunc dövrünün son mərhələsində ibtidai icma quruluşu dağılmağa başlamışdır. Son Tunc dövründə cəmiyyətin həyatında yaranmış mühüm yeniliklər Erkən Dəmir dövründə daha güclü şəkildə inkişaf etmişdir. Azərbaycanın son tunc dövrü üçün Xocalı-Gədəbəy , Naxçıvan , Talış-Muğan mədəniyyətləri səciyyəvidir. Bu dövrdə Azərbaycanda müdafiə qalalı və hasarsız daimi yaşayış məskənləri Govurqala, Sarıtəpə, Qaratəpə, Xanlar-I, Mingəçevir-I, Babadərviş-IV və s. ilə yanaşı mövsümlük yurd yerləri də yaranmışdır. Son tunc dövrü abidələri siklop tikililəri adı ilə məşhurdur. Bu dövrün dəfn abidələri müxtəlif formalı kurqanlar, daş qutular və həmçinin kromlexli daş qutular və sadə torpaq qəbirləridir.

Son Tunc dövründə atdan minik və qoşqu vasitəsi kimi geniş istifadə edilmişdir. Bu dövrün abidələri içərisində xeyli at skeletləri və əsləhələri tapılmışdır. Süni suvarma sayəsində bağçılıq və bostançılıq genişlənmişdir. Son Tunc və İlk dəmir dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq sahələri içərisində dulusçuluq xüsusi yer tuturdu. Saxsı qabların hazırlanmasında ayaqla hərəkətə gətirilən dulus çarxlarından istifadə olunurdu.

E.ə II minilliyin axırı-I minilliyin əvvəllərində dəmirdən müxtəlif əşyalar hazırlanmışdır. E.ə VII əsrdən etibarən isə dəmirdən geniş istifadə olunmağa başlanmışdır. Azərbaycanda dəmir dövrü tunc dövrünə nisbətən zəif öyrənilmişdir dəmir dövrünə 3 əsas arxeoloji mədəniyyət məlumdur. Onlardan “Muğan mədəniyyəti”, “Yaloytəpə mədəniyyəti”, “Küp qəbirləri mədəniyyəti” ni göstərmək olar.